

## جایگاه گردشگری از دیدگاه قرآن کریم

راشد حسین رضوی<sup>۱</sup>

### چکیده:

دین مبین اسلام سیاحت و گردشگری را مورد تشویق و ترغیب قرار داده و معتقد است هر فضایی که بستر مهاجرت سیاحان با رعایت اصول اخلاقی و قراردادهای بین المللی شود، تمدن و مذهب در آن منطقه محقق شده و محیط آماده رشد و تعالی می گردد. براین اساس آیات متعددی در خصوص گردشگری مطرح گردیده است که به تحقیق و تدبیر در آیات قرآن کریم نیاز دارد. هدف از انجام این پژوهش بررسی جایگاه گردشگری از دیدگاه قرآن است؛ و اینکه آیات قرآن کریم چه فرمایشی و به چه نحوی درباره اهمیت گردشگری بیان نموده است. جهت انجام پژوهش و گردآوری اطلاعات با استفاده از روش اسنادی به مطالعه آیات و سوره های قرآن پرداخته و مطالب مرتبط با گردشگری از کتب تفاسیری استخراج و تبیین شده است. نتایج مشخص می کند که در قرآن کریم ۱۴ آیه در ارتباط با گردشگری وجود دارد که ۱۱ آیه در مکه و ۳ آیه در مدینه نازل شده است. همچنین ۷ آیه به طور مستقیم امر به گردشگری نموده است و ۷ آیه توصیه غیر مستقیم نموده است؛ علاوه بر این آیاتی اند که به سیاحت و جهانگردی شماری از انسان های برگزیده الهی اشاره می کنند. مانند آیات ۸۳ و ۹۸ سوره کهف که به سیر و سیاحت ذوالقرنین می پردازد. مهمترین هدف قرآن از توصیه به گردشگری شناخت توحید و مشاهده سرانجام تکذیب کنندگان آیات الهی و رسولان اوست.

**کلید واژه ها:** قرآن کریم، گردشگری، تفسیر آیات، سیر روی زمین.

---

<sup>۱</sup>دانش پژوه کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن مجتمع آموزش عالی اصفهان

## مقدمه:

انسان موجودی تنوع طلب است و گرایش به تغییر و دگرگونی جزو خصلت‌های بشری است تنوع طلبی را می‌توان از این زاویه تحلیل و بررسی کرد، به این معنا که آنچه را داراست، هر چند به نظر می‌رسد در کمال است، ولی وقتی نسبت به امور و یا اشخاص و یا اشیایی که ندارد، می‌سنجد، در پی به دست‌آوری آن برمی‌آید و می‌کوشد تا به آنچه ندارد، دست یابد. از این روست که می‌توان گفت تنوع طلبی در انسان به معنای به دست آوردن لذت امری است که اکنون در اختیار ندارد، این گونه است که تلاشی جانکاه را برای به دست آوردن تازه‌ها به جان می‌خرد. بنابراین انسان به‌طور طبیعی از گردش‌گری لذت می‌برد و آن را خوش می‌دارد.

در نگره قرآنی نیز گردش و سیاحت به عنوان امری پسندیده و یکی از نعمت‌های بزرگ به شمار می‌آید که انسان می‌بایست سپاس‌گزار آن باشد، در وصف قوم «سبا» زمانی که سخن از رفاه و آبادانی و شهرنشینی آنان به میان می‌آورد به مسئله‌ای به نام کوچ‌های ایشان و امکان سیر و سفر در مسیری زیبا و با امکانات اشاره می‌کند و مردمان را به این نعمت یاد می‌کند. در بخش دیگری از همین گزارش از وضعیت قوم سبا بیان می‌دارد که آنان به واسطه ناسپاسی گرفتار آن شدند که از سیر و سیاحتی آسان همراه با امنیت و آرامش محروم شوند و آن آسایش و آرامش و امنیت راه‌ها و سفرها از آنان سلب می‌شود. («سبا» آیه ۱۵ تا ۲۱)

این همه نشان‌گر این است که در نگره قرآنی نه تنها گردش‌گری امری طبیعی، بلکه نعمت بزرگی است که فقدان آن به عنوان غذایی سخت و دردناک به حساب می‌آید.

خداوند در آیات بسیاری بر سیر و گردشگری تاکید دارد و به انسان توصیه می‌کند که به مسافرت بپردازد. به عنوان مثال جا به جا در قرآن می‌فرماید: (قل سیروا فی الارض .... فسیروا فی الارض...)

با تامل بر آیات راهگشای قرآن به روشنی در می‌یابیم که با گردشگری می‌توان آفاق و انفس را مطالعه کرد، علم و تجربه اندوخت و نیز از طریق مردم شناسی و طبیعت شناسی می‌توان مبانی اسلامی را تقویت نمود. در این مقاله آیاتی که به جایگاه و اهمیت گردشگری در آثار پیشینیان و آفاق و انفس و همچنین به اهداف آن اشاره دارد مورد بررسی قرار می‌گیرد. در واقع تحقیق حاضر جواب گوی این سوالات می‌باشد: ۱- چند آیه در قرآن کریم در ضرورت سیر و گردشگری مطرح شده است؟ ۲- کلماتی که در قرآن کریم معادل با سیر و گردشگری هستند کدامند؟ ۳- اهداف قرآن کریم از توصیه به گردشگری چیست؟

## پیشینه:

مطالعات انجام شده در خصوص گردشگری در دو حوزه ی مطالعه براساس منابع داخلی و مطالعات بر اساس منابع خارجی ، قابل بررسی است.

مطالعات انجام شده براساس منابع داخلی: کیشمشکی(۱۳۸۷) در کتابی تحت عنوان: "جهان شناسی در قران" پیرامون شناخت جهان و پدیده‌های آن از منظر قرآن کریم پرداخته است. مولف در بخش سوم کتاب به بخشها و اجزای جهان از جمله آسمان وزمین و تعداد آسمانها وزمین و عالم پس از طبیعت جمله عرش و کرسی ، لوح و قلم و ساکنان آن عالم اشاره کرده است.

روحانی(۱۳۸۷) در کتابی با عنوان: "اعجاز قران در عصر فضا وتکنولوژی" ، در زمینه چگونگی آفرینش آسمان های بدون ستون، کروی بودن زمین، حرکت خورشید، قانون جاذبه، طبقات زمین، شکل گیری ابرها و شفا بخشی عسل مباحثی را مطرح می کند.

رستمی (۱۳۸۶) در کتابی با عنوان: "قرآن و شگفتی های جهان طبیعت" به آیات مربوط به مباحث جهان شناسی پرداخته است همچنین آیات مربوط به آفرینش طبیعت و موجودات مختلف رامورد تجزیه وتحلیل قرآنی قرار داده است.

حیدری(۱۳۹۲) در کتاب " مبانی برنامه ریزی صنعت گردشگری" ، مدیریت و بازاریابی در صنعت گردشگری را مورد بررسی قرار داده است و به این نتیجه رسیده است که توسعه ی موزون و هماهنگ صنعت گردشگری به دومقوله ی برنامه ریزی و مدیریت مستمر نیازدارد. همچنین ضرورت و اهمیت بازاریابی گردشگری به اندازه ای است که در حوزه ی گردشگری ازآن به عنوان رکن اصلی توسعه-ی گردشگری یاد می کنند.

رهنمایی(۱۳۹۲) در کتاب " اوقات فراغت و گردشگری" سعی نموده است رابطه ی علمی بین گردشگری و گذران اوقات فراغت را بررسی نماید به نظر ایشان گردشگری امروزی در شکل انبوه، یکی از اشکال گذران اوقات فراغت است.

دریایی (۱۳۸۹) در کتاب "سیاحت و گردشگری" در فرآیند تمدن و قرآن به بررسی ریشه های گردشگری در قرآن و تمدن اسلامی پرداخته است و به این نتیجه رسیده است که سنگ زیربنای تمدن اسلامی را همین سیاحت و گردشگری شکل بخشیده است.

مطالعات انجام شده براساس منابع خارجی:

میسون (۲۰۱۲) در کتاب "گردشگری، اثرات، برنامه ریزی و مدیریت"، اثرات گردشگری را از دیدگاه اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و مدیریتی مورد بررسی قرار داده است و به این نتیجه رسیده است که محیط منبع اصلی گردشگری است و هرگونه آسیب وارده به محیط ممکن است باعث کاهش تعدادگردشگران شود.

سینها (۲۰۱۲) در کتاب "گردشگری جهانی، گردشگری و طبیعت گردی پایدار" در خصوص ضوابط اخلاقی گردشگری پایدار و محیط زیست و طبیعت گردی تحقیق نموده است و به این نتیجه رسیده است که گردشگری در تفاهم ملتها، توسعه ی پایدار، حفظ میراث و رضایت فردی تاثیر گذار است.

گانروزبچی (۲۰۱۲) در کتاب "شناخت صنعت گردشگری" به تاثیرات اقتصادی، زیست محیطی و بازاریابی گردشگری پرداخته است.

عبدالله محمد (۱۳۸۸) در کتابی با عنوان: "الاعجاز العلمی و التاریخی فی القرآن"، ابتدا به وسعت هستی، حرکت منظومه شمسی، گردش شب و روز، پیدایش هستی، رعد و برق، ابر و... می پردازد و سپس به پیشگویی قرآن از آینده تاریخ و فساد قوم یهود در زمین و جنگ های جهانی اول و دوم اشاره می کند.

مروان وحید شعبان (۱۳۸۶) در کتابی با عنوان "الاعجاز القرانی فی ضوء الاكتشاف العلمی الحدیث" ابتدا به بحث درباره ی معنای معجزه و فرق معجزه پیامبر (ص) با سایر پیامبران الهی می پردازد و سپس به مراحل تحدی و مبارزه طلبی قرآن اشاره می نماید.

وارثی و حیدری (۲۰۱۰) در مقاله خود بر روی گردشگری اسلامی بین مسلمانان تأکید کرده و سعی دارند با تجزیه و تحلیل این نوع گردشگری و بسط و معرفی آن، بر روی نقش آن بر روی همگرایی کشورهای اسلامی تأکید می کنند.

زیارتی عزیز (۲۰۱۱) در مقاله خود تلاش می کند با توجه به منابع چاپی و الکترونیکی موجود، موضوع گردشگری دینی با تأکید بر آیات قرآن و روایات مورد بررسی قرار دهد.

## مفهوم شناسی واژه سیر و گردش:

### در لغت:

واژه «سیر» در لغت: به معنای راه رفتن و گردش استفاده می شود. چنانکه می فرماید: «و تَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا» طور: ۱۰. با تفعیل و باء متعدی میشود مثل «و يَوْمَ نَسِيرُ الْجِبَالِ...» (کهف / ۴۷) و نحو «فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ...» یا می گوید: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ...» (انعام / ۱۱) (قرشی، ۱۳۷۱: ۳۶۱)

بعضی می گویند: سیر یعنی قافله و کاروانی که از یک شهر به شهر دیگر می رود. (طریحی، ۱۳۷۵: ۳۳۹)

مفردات راغب در ذیل آیه «سیروا فی الارض» واژه سیر را گردش و سیاحت در زمین و گردش فکری نیز معنا کرده است. (راغب، ۱۴۱۲، ص: ۴۳۳)

### در اصطلاح

گردشگر واژه‌ای است فرانسوی از ریشه «تور» گرفته شده است و به معنای چرخش، پیمودن، طی کردن، سیر کردن و گردش نمودن و اصطلاح توریست برای نخستین بار در میان فرانسویان متداول گشت. در ابتدای قرت نوزدهم در فرانسه معمول بود که نجیا و اشراف زادگان برای یادگیری و کسب تجربه‌های لازم زندگی، به مسافرت می‌رفتند که به این جوانان توریست می‌گفتند (حیدری چپانه، ۱۳۸۳: ۳۴)

سازمان جهانی گردشگری با توجه به تمامی تعاریف گردشگری که تا قبل از سال ۱۹۹۴ ارائه شده بودند در سال ۱۹۹۵ یک تعریف نهایی منتشر کرد:

مجموعه فعالیت‌های فرد یا افرادی که به مکانی غیر از مکان عادی زندگی خود مسافرت و حداقل یک شب و حداکثر یک سال در آنجا اقامت می‌کنند و هدف از مسافرت آنان نیز گذراندن اوقات فراغت است. البته اهدافی نظیر اشتغال و کسب درآمد شامل آن نمی‌شود» بر این اساس کسانی که شامل این تعریف می‌شوند نیز گردشگر نامیده می‌شوند. (همان)

همچنین به عقیده **پل روبر**، گردشگری عمل مسافرت کردن و رفتن به جایی غیر از مکان همیشگی و متعارف زندگی، به منظور لذت بردن است، حتی اگر این کار با جا به جایی کوچکی همراه باشد. گردشگر نیز کسی است که این کار را انجام می‌دهد؛ یعنی به دلیل کنجکاوی و یا فراغت، لذت بردن و تفرج و یا به منظور ادعای این که مسافرت کرده است، به سفر می‌رود. (رضوانی، ۱۳۸۷: ۳)

در فرهنگ و ادبیات فارسی، توریسم یا جهانگردی به سفر کردن در اقطار عالم، به منظور تفریح، سیاحت، زیارت و مسافرت به مقصدی و بازگشت به محل سکونت اصلی، اطلاق می شود و شامل سفرهای کوتاه و موقت به مقصدهایی غیر از محل کار و سکونت اصلی به منظور سیر و سیاحت نیز می باشد. (کاظمی، ۱۳۸۵: ۲۳)

### سیر و سفر و مشتقات آن در قرآن:

واژه ی سیر و گردشگری و مشتقات آن و واژه های دیگر در قرآن کریم در آیات متعدد نام برده است که در کلیات مشابه هستند اما در مفهوم هدف خاصی را دنبال می کنند این کلمات عبارتند از:

۱- سیر: در قرآن کریم ۲۷ بار سیر و مشتقات آن به کار رفته است که از دیدگاه قرآن عاملی برای بعثت انبیاء، پرستش خدای یکتا واجتناب از طاغوت است.

درباره ی سیر روی زمین در قرآن بسیار سفارش شده است. ۱۴ آیه یا مستقیماً امر به گردشگری نموده است. با "سیرو فی الارض" تاکید شده و یا با طرح سوال مانند افلم یسیروا فی الارض خداوند غیر مستقیم امر به گردشگری می فرماید. (شالچیان: ۱۳۸۵: ۱۱۶)

۲- سفر: آیاتی که در آنها واژه ی سفر یا مشتقات آن به کار رفته ۱۲ مورد است.

در سفر مادی، جسم از مکانی حرکت را آغاز و طی مسافتی در مکانی دیگر حضور می یابد اما در سفر معنوی روح در ملکوت زمین و آسمان طیران نموده و مسافر را به مقصد میرساند.

۳- سیاحت: در قرآن فقط ۳ آیه درباره ی سیاحت ذکر شده است، سیاحت به معنی جریان و سیر است و آن را سیر با مهلت معنی کرده اند.

۴- هجرت و مشتقات آن ۳۱ مرتبه در قرآن آمده است. در عرف هجرت از محلی به محل دیگر و در مفاهیم قرآنی، هجرت سفر از دیار کفر به سرای ایمان است و بیش از سایر واژه هادر قرآن ذکر شده است.

۵- رحل و رحله، این واژه مترادف سفر، ۴ مرتبه در قرآن ذکر شده است رحل به معنی سفر است.

۶- عروج با مشتقات آن در ۹ آیه شریفه ذکر شده است، عالی ترین نوع سفر در مرحله ی کمال سیر و سلوک است.

۷- ذهب، در قرآن کریم ۲۸ مرتبه با مفهوم حرکت و رفتن آمده است.

۸- سری، این واژه و مشتقات آن ۱۰ مرتبه در قرآن ذکر شده است و به مفهوم حرکت شبانه است.

### رویکرد قرآن به پدیده گردشگری:

قرآن کریم ضمن مذموم شمردن رهبانیت و انزوا طلبی همواره انسان را تشویق به حضور در جامعه از طریق سیر و سفر نموده و طی آیاتی بر این امر تاکید مستقیم و غیر مستقیم دارد ۱۴ آیه در قرآن کریم در مورد گردشگری ذکر شده است که ۳ آیه در مدینه و ۱۱ آیه در مکه نازل شده است. علاوه بر این آیاتی اند که به سیاحت و جهانگردی شماری از انسان های برگزیده الهی اشاره می کنند. مانند آیات ۸۳ و ۹۸ سوره کهف که به سیر و سیاحت ذوالقرنین می پردازد. و بیشترین تاکید قرآن در انجام سیاحت و گردشگری مشاهده سرانجام تکذیب کنندگان حقایق است.

#### ۱- آیات مستقیم:

۱- «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (عنکبوت/۲۰).

بگو در زمین حرکت کنید و ببینید خداوند چگونه خلقت را آغاز کرده است سپس آخرت را ایجاد خواهد کرد که بر هر چیزی تواناست.

مؤلف تفسیر هدایت در ذیل این آیه شریفه اعتقاد دارد: بر ما لازم است که در زمین سیر کنیم، و به کاوش آثار باستانی بپردازیم، و دریابیم که به چه درجه از تمدن یا عقب ماندگی رسیده بودند، تا معلوم شود که آنان چگونه مردمی بودند و به چه سبب به هلاکت رسیدند. بسیار نیازمند است که ما از سرنوشت اقوام گذشته درست عبرت بگیریم. (مترجمان، ۱۳۷۷: ۴۲۷)

۲- «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُّشْرِكِينَ» (روم/۴۲)

در زمین سیر کنید و بنگرید عاقبت کسانی که پیش تر بوده و اکثرشان مشرک بودند چگونه بود. در آیه ی شریفه پیامبر ﷺ مامور می شود که به مردم دستور دهد تا در زمین گردش کنید و سرانجام آثار باقیمانده اقوام گذشته را ببینید. که چگونه خانه هایشان خراب گشته و آثارشان محو شده و تا آخرین نفر منقرض شدند در حالی که به

انواع بلا یا گرفتار شده بودند. به این علت که آنها مشرک بودند پس خدا جزای بعض کرده‌هایشان را به ایشان چشاند، تا شاید عبرت گیرندگان عبرت گیرند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹۷)

۳- «قَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنُنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (آل عمران/۱۳۷).

خداوند در این آیه شریفه می‌فرماید: در زمین گردش کنید و بنگرید که سرانجام تکذیب کنندگان چگونه شد.

قرآن مجید دستور می‌دهد که مسلمانان در روی زمین به سیر و سیاحت بپردازند و آثار گذشتگان را در دل زمین و یا در روی خاک با چشم خود ببینند و از مشاهده آن عبرت گیرند.

به اعتقاد مفسران، در اسلام نیز جهانگردی وجود دارد، و به آن اهمیت زیادی داده شده اما نه بسان توریستهای هوسران و هوسباز امروز بلکه برای تحقیق و بررسی آثار و سرنوشت پیشینیان و مشاهده آثار عظمت خداوند در نقاط مختلف جهان، و این همان چیزی است که قرآن نام آن را "سیر فی الارض" گذارده. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۰۲)

در تفسیر نمونه آمده است: آثاری که در نقاط مختلف روی زمین از دورانهای قدیم باقیمانده اسناد زنده و گویای تاریخ هستند و حتی ما از آنها بیش از تاریخ مدون بهره مند می‌شویم. اشکال و صور و نقوش روح و دل و تفکرات و قدرت و عظمت و حقارت اقوام را به ما نشان می‌دهد. فرعونیان، نمرودیان، پادشاهان به واسطه ی تکذیب پیامبران دچار عقوبتی شدند که برای مسافران مایه ی عبرت است. (همان، ۱۳۷۴: ۱۰۳)

ممکن است با عنایت به عبارت «فانظروا کیف کان عاقبه المکذبین» در ذیل آیه گفته شود این فرمان تنها متوجه کافران و تکذیب کنندگان حق است و از آن مطلوب بودن گردشگری و جهانگردی برای همه مردم حتی مسلمانان و اهل ایمان استفاده نمی‌شود ولی با نگاه دوباره به تعبیرهای آیه و نیز آیه بعد روشن می‌شود خطاب در این آیه نسبت به همه مردم می‌گوید «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَ مَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ» (آل عمران/۱۳۸)

۴- «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ... فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (نحل/۳۶). همانا در میان هر امتی پیامبری فرستادیم تا بگوید خدای یکتا را بپرستید و از طاغوت دوری کنید. خدا برخی از مردم را هدایت کرد و برخی دیگر در گمراهی ثابت ماندند. اکنون در زمین گردش کنید و بنگرید عاقبت آنان را که (انبیاء) را تکذیب کردند چگونه بود.

در تفسیر اطیب البیان آمده است: که جمله ی «فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ» ممکن است مراد سیر تاریخیست که رجوع کنید به تاریخ احوال انبیاء سلف و امم سابقه قوم نوح و عاد و ثمود و قوم لوط و شعیب و قوم موسی فرعونیان



بلکه اصحاب فیل که بسیار نزدیک بآنها بودند، و ممکن است سیر در مساکن و شهرستان‌های آنها باشد که به کلی خراب و ویران شده (فَانظُرُوا) به نظر فکری و درک قلبی و چشم باطنی یا به نظر عینی به مراکز آنها کیف کان چگونه بوده است. (طیب، ۱۳۷۸: ۱۲۰)

۵- «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (انعام/۱۱) روی زمین گردش کنید سپس بنگرید سرانجام تکذیب کنندگان آیات الهی چه شد؟.

از دیدگاه مولف تفسیر نمونه: شک نیست که مشاهده آثار گذشتگان و اقوامی که براثر پشت پا زدن به حقایق راه فنا و نابودی را پیمودند، تاثیرش بیشتر از مطالعه ی تاریخ آنها در کتابهاست. زیرا این آثار حقیقت را محسوس و قابل لمس می سازد. به همین علت است که جمله انظروا (نگاه کنید) را به کار برده نه تفکرواندیشیدن. ذکر کلمه "ثم" که معمولا در مورد عطف با فاصله زمانی به کار می رود، ممکن است به خاطر توجه دادن به این حقیقت باشد که در این سیر و قضاوت خود عجله نکنند، بلکه هنگامی که آثار گذشتگان را مشاهده کردند، با حوصله و دقت ببینند سپس نتیجه گیری کرده، عاقبت کار آنها را با چشم ببینند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶۳)

۶- «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ» (نمل/۶۹). بگودر روی زمین سیر کنید و ببینید عاقبت کار مجرمان به کجا رسید.

در این آیه شریفه، خدای تعالی دستور می دهد تا مشرکین را در برابر انکار بعث، تهدید و انذار کند و دستورشان دهد که در زمین سیر کنند و عاقبت مجرمینی که انبیاء را تکذیب کردند و انذار آنان از روز قیامت را به هیچ گرفتند، ببینند، چون نظر و تفکر در عاقبت امر ایشان، آن طور که خانه های خرابشان و آبادیهای ویران و خالیشان دلالت می کند برای صاحب بصیرتی که بخواهد عبرت بگیرد کافی است. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۳۸۷)

۷- «وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَ أَيَّاماً آمِنِينَ» (سبا/۱۸).

و میان آنها و شهرهایی که برکت داده بودیم، آبادیهای آشکاری قرار دادیم و سفر در میان آنها را به طور متناسب (با فاصله نزدیک) مقرر داشتیم (و به آنان گفتیم: شبها و روزها در این آبادیها با ایمنی (کامل) سفر کنید.

این مطلب در تکمیل داستان قوم سبا است که فرماید: «وسیروا فیها» هر طور که دلتان خواست در این آبادی ها سیر کنید شب مسافرت کنید یا روز بروید که در امان هستید اگر از گرسنگی و تشنگی و خستگی و از درندگان و

هر چه ترسناک باشد، و در این اشاره است به تکامل نعمتها بر ایشان در سفر چنانچه در حضر و وطن هم همین طور بود. بنابراین سیر و گردشگری چه شب باشد و چه روز در امنیت خواهد بود؛ تا سیرکنندگان به خوبی بتوانند درس و عبرت بگیرند.

## ۲- آیات غیر مستقیم:

۱- « أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا... » (حج/۴۶).

خداوند در این آیه می فرماید: (این منکران) در زمین سیر نکرده اند تا دلهایی داشته باشند که با آن بیندیشند یا گوش هایی که با آن بشنوند.

در این آیه شریفه خداوند مردم را با سوال وادار به گردشگری می کند که چرا از ابزار سفر برای کشف حقایق استفاده نمی کنند؟

در واقع آیه مبنی بر تأکید در باره ی سیر در اطراف و جوانب سرزمینی است که امتها و اقوامی در آنها سالهای متمادی سکونت داشته زندگی می نمودند و آثاری از خود نشان داده و به جا نهاده، چه شده که یکباره ساکنان آن شهر و آن دیار و سرزمین هلاک شدند.

از دیدگاه برخی مفسران سیر در ارض دو نحوه است یک نحوه مسافرت است و مشاهده نقاط زمین هر کجا چه نحوه است، و یک نحوه به توسط اسباب و کتابها و مقالهها و رادیوها و تلفنها و تلگرافات و روزنامهها از تمام صفحه کره خبردار می شوند. (طیب، ۱۳۷۸: ۳۱۳)

۲- « وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ » (یوسف/۱۰۹) و ما نفرستادیم پیش از تو مردانی از اهل شهر را که به آنها وحی می کردیم آیا در روی زمین سیر نکردند تا عاقبت کسانی را که پیش از آنان بوده اند بنگرند.

در جمله افلم یسیروا فی الارض ... خداوند امت پیامبر ﷺ را انذار می کند یعنی همان تذکری که امتهای گذشته با آن انذار می شدند آنان پیام حق را نپذیرفتند و نتیجه اعمال خود را چشیدند.

در واقع این " سیر در ارض " و گردش در روی زمین، مشاهده آثار گذشتگان، و ویرانی قصرها و آبادیهایی که در زیر ضربات عذاب الهی در هم کوبیده شد بهترین درس را به همه ما می دهد، درسی زنده، و محسوس، و برای همگان قابل لمس! (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۹۷)

در گردشگری، عاقبت کسانی که حقایق را تکذیب کردند مشاهده می شود و مسافر در می یابد که عاقبت کفر و کذب سودی ندارد. این چنین نگرش حاصل سفر و گردشگری است که قرآن به آن تاکید ورزیده است.

۳- «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَ أَشَدَّ قُوَّةً وَ أَثَاراً فِي الْأَرْضِ فَمَا أَعْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (غافر/۸۲).

آیا روی زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنها بودند چه شد؟! همانها که نفراشان از اینها بیشتر، و نیرو و آثارشان در زمین فزونتر بود اما هرگز آنچه را به دست می آوردند نتوانست آنها را بی نیاز سازد (و عذاب الهی را از آنان دور کند).

آیه مبنی بر توبیخ کفار قریش و بت پرستان است که چگونه با قطار جهان مسافرت ننموده و حال و سرگذشت امتهای پیشین را از نزدیک مشاهده نمایند که چگونه با اینکه جمعیت و قدرت و اموال و آثار و وسایل معیشت آنان زیاد و قابل قیاس بتمکن و قدرت کفار قریش نبوده معذک به عذاب استیصال محکوم گشته و به هلاکت رسیده و آثار آنان نیز محو و نابود شده است. (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۳۸۴)

۴- «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ أَثَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا...» (روم/۹).

آیا در زمین سیر نکردید تا ببینید عاقبت پیشینیان چگونه بود که آنها بسیار نیرومند تر از این ها بودند و زمین را دگرگون کردند.

خداوند در این آیه از مردم گردشگری جهان را خواسته است و غرض از سیر و گذر از این سرزمینها آنست که آثار خرابی اقوام و ملتها را از نزدیک مشاهده نمایند که سبب عبرت ناظران خواهد بود با اینکه قدرت و توان آنان زیاد بود و آثاری بسیار در آن سرزمینها بجا نهاده ولی فقط در اثر انکار دعوت رسولان و مبارزه با ساحت پروردگار به هلاکت افتاده اند.

۵- «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ لِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا» (محمد/۱۰).

آیا در زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از آنان بودند چگونه بود؟! خداوند آنها را هلاک کرد و برای کافران امثال این مجازاتها خواهد بود.

مراد استفهام تحریص است به سفر، یعنی باید که سفر کنند این معاندان و منکران در بلاد عاد و ثمود، پس نگاه کنند و تأمل نمایند چگونه بوده است، خاتمه کار و سر انجام حال آنانکه پیش از ایشان بوده‌اند از اهل شرک و تکذیب، مستأصل ساخت و از بیخ و بن برکند خدای تعالی آنچه مخصوص آنها بود از مال و جان و اولاد.

(حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۰۸)

۶- «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً...» (فاطر/۴۴)

آیا آنان در زمین نگشتند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنها بودند چگونه بود؟! همانها که از اینان قویتر (و نیرومندتر) بودند... .

خداوند می فرماید: آیا این کفّاری که انکار هلاک شدن امت‌های گذشته را کردند در روزی زمین سیر و گردش نمیکنند که ببینند چگونه خدا تکذیب کنندگان قبل از ایشان مانند قوم لوط و عاد و ثمود را هلاک و نابود نمود، پس عبرت و پند بگیرند به سبب ایشان. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۴۵)

اینگونه آیات هم به مومنین و هم به کافرین دعوت به سیر و سیاحت می کند تا هر دو طایفه از این چنین مقامات و حوادث، درس و عبرت بگیرند.

۷- «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ...» (غافر/۲۱) آیا آنها روی زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنان بودند چگونه بود؟! آنها در قدرت و ایجاد آثار مهم در زمین از اینها برتر بودند ... .

در این آیه بیان شده است چرا این مردمی که پیامبر را به سویشان فرستادیم به سیر در زمین نمی پردازند تا با نظر تفکر و عبرت آموزی بر پدیده ها بنگرند که اقوام پیشین از کفار بسیار نیرومندتر از کفار قریش بودند و آثار بسیاری نیز داشته از قصرهای مرتفع و بستانهای وسیع و خرم و لشکر انبوه؛ اما همین که دعوت رسولان را نپذیرفته به هلاکت رسیدند.

۸- آیاتی که به سیاحت و جهانگردی شماری از انسان های برگزیده الهی اشاره می کنند:

مانند آیات ۸۳ و ۹۸ سوره کهف که به سیر و سیاحت ذوالقرنین می پردازد . داستان این شخصیت الهی که باید او را « قهرمان جهانگردی » نامید با آیه « وَ يَسْأَلُونَكَ عَنْ ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا » آغاز می شود. و با جمله ی « قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي » به پایان می رسد. در اینجا ذوالقرنین با اینکه کار بسیار مهمی

ساخت سد آهنین) انجام داده بود، و طبق روش مستکبران می‌بایست به آن مباحثات کند و بر خود بیابد، اما چون مرد خدا بود، با نهایت ادب چنین اظهار داشت که این از رحمت پروردگار من است. قرآن کریم هدف او را از سفر، مطالعه در عالم خلقت و مظاهر آفرینش و نیز ارتباط با مردم درافسی نقاط جهان می‌داند. این سیر و گردش کردن ذوالقرنین از مغرب تا اول مشرق دور از سلطه خدا نبود، و خدا محیط بر او بود. جایی که می‌گوید: « كَذَلِكَ وَ قَدْ أَحْطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا - ثُمَّ اتَّبَعَ سَبِيلًا » (کهف/ ۹۲-۹۱) این یک نوع علم آموزی است برای گردشگران که به هر کجا می‌خواهند بروند اما هدف اصلی گردشگریشان باید خدا باشد.

### اهداف قرآن کریم از توصیه به گردشگری:

قرآن کریم برای گردشگری و سیر و سیاحت اهداف و منافع را بیان کرده است که عبارتند از:

#### الف - برخورداری تجاری و بازرگانی:

یکی از اهداف آن مسئله برخورداری تجاری و بازرگانی از سیر و سیاحت و گردش سرمایه و اقتصاد پویا و زنده است؛ در گزارش قرآن که درباره قریش و سبا آمده است به این هدف مهم اشاره شده است، وقتی انسان به سیر و سیاحت در منطقه‌ای و یا مناطقی می‌رود با خود کالا و اشیایی را منتقل می‌کند که در مناطق دیگر یافت نمی‌شود و یا نادر است، داد و ستد و تبادلات تجاری امری است که در گردشگری به دست می‌آید و انسان‌های مناطق مختلف از داشته‌های دیگر مناطق بهره‌مند می‌شوند و فرد گردشگر نیز از سود و منافع آن بهره‌مند می‌شود.

#### ب - انتقال فرهنگ و علم و تمدن به یکدیگر:

دیگر از اهدافی که می‌توان برای گردشگری بیان کرد، انتقال فرهنگی و علم و تمدن است، هر کسی با گردشگری موجب می‌شود که تبادلات فرهنگی خواسته و یا ناخواسته‌ای را به انجام رساند، در گردشگری است که با اقوام و تنوع‌های فرهنگی و زبانی و تمدنی دیگران آشنا می‌شود و زبان و فرهنگ و تمدن و علوم خود را به دیگری منتقل می‌سازد و یا از آن‌ها بهره‌مند می‌شود و به قوم و منطقه خود منتقل می‌کند.

در قرآن به این مسئله توجه شده است که زبان و درک آن از سوی اقوام دیگر از آثار تمدنی پیشرفته و نشانه‌ای واضح و روشن از مدنیت انسان است، در آیاتی که درباره قوم یاجوج و ماجوج آمده است این نکته در آن به روشنی تأکید شده که ذوالقرنین به جایی رسید که مردمانی در آنجا می‌زیستند که به «لایکادون یفقهون قولاً» (کهف/ ۹۳) توصیف شده‌اند؛ به این معنا که آنان مردمانی بودند که سخنی را نمی‌فهمیدند.

آیه مذکور معلوم می‌دارد که ارتباطات فرهنگی و شناخت زبان‌های زنده دنیا زیربنای آغازین تمدن‌هاست که این قوم از آن بهره‌ای نداشته‌اند بنابراین می‌توان گفت که گردشگری می‌تواند در ایجاد زمینه‌های تمدنی اقوام مختلف مؤثر و سازنده باشد به این معنا که اینگونه ارتباطات موجب می‌شود تا با زبان‌های اقوام دیگر آشنا شوند و از حالت بدوی و ابتدایی بیرون و به گروه متمدنان وارد شوند.

### ج- عبرت و پندگیری:

قرآن به مسئله مهم عبرت و پندگیری از تمدن‌ها توجه خاصی دارد، در نگره قرآنی یکی از اهداف گردشگری، دید و بازدید از داشته‌های تمدنی دیگران و آشنایی با آثار باستانی برای بهره‌مندی از جهات مختلف است، عبرت به معنای پند به چند معنا می‌تواند مورد توجه و نظر باشد؛ به این معنا که مراد از عبرت‌گیری، درس گرفتن از روش‌های نادرست آنان است تا خود گرفتار سرنوشتی مشابه و همانند نشوند. معنای دیگری که می‌توان از واژه عبرت به دست آورد این است که گردشگر می‌بایست با توجه و دقت در این آثار از آنان برای پیشرفت علوم و هنر تمدنی خود بهره‌گیرد، و در ارتقای سازه تمدنی خود از آن بهره‌مند شود.

هر یک از این معانی می‌تواند درست باشد و دلیلی وجود ندارد که نتوان از آثار پیشینیان به این معنا استفاده و بهره برد، قرآن به گردشگران سفارش می‌کند که با دقت تمام در آثار بر جا مانده از پیشینیان مطالعه کرده و از جهات مختلف از آن عبرت و پند گیرند که یکی از آن‌ها پندگیری از مسئله سپاس‌گزاری است. («طه» آیه ۱۲۸، «روم» آیه ۹، «غافر» آیه ۲۱ و ۸۲، «حج» آیات ۴۲ تا ۴۶، «فرقان» آیه ۴۰ و «صافات» آیات ۱۳۶ تا ۱۳۸ و «نمل» آیه ۶۹)

### د- شناخت خدا:

خداوند در قرآن کریم به انسان یادآوری می‌کند که با دیدار از این آثار می‌توان از آن‌ها به‌عنوان راهی برای خداشناسی استفاده کرد. بنابراین از مردم به شدت خواستار سیر سفر می‌باشد می‌فرماید: «سیروا فی الأرض فانظروا... أولم یسیروا فی الأرض...»

### ه- بزرگداشت پیشینیان و بزرگان:

بزرگداشت پیشینیان و زحماتی که آنان در راه اهداف فرهنگی و تمدنی بشر برداشته‌اند، از دیگر اهدافی است که قرآن برای گردشگری و دیدار از آثار باستانی بیان می‌کند، قرآن از وجود آیات روشن و نشانه‌های گویایی چون مقام ابراهیم در مکه یاد می‌کند و از مردم می‌خواهد تا آن را مورد توجه و احترام قرار دهند و به دیدار آن بشتابند

و از آن دیدن کنند چنان که می فرماید: «فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ» (آل عمران/ ۹۷)

بی‌گمان پیداست که هدف از ذکر آن، برای تجلیل و بزرگداشت حضرت ابراهیم عليه السلام به‌عنوان پیشرو و پیشتاز عرصه توحید و مخالفت با بت پرستی و فداکارهایی آن حضرت است.

## و- جهت شادابی و نشاط و تفریح:

اصولاً گردش در طبیعت و دیدن جلوه‌هایی از هنرنمایی الهی امری است که دل‌ها را زنده می‌کند و به انسان شادابی و نشاط می‌بخشد، در روایات است که دیدن گل و آب و آیات قرآن و سبزه، نور چشم را می‌افزاید به این معنا که دیدن زیبایی‌های طبیعت در بدن آدمی تأثیر دارد چه رسد که در جان آدمی که تأثیرات آن به مراتب قوی‌تر و محسوس‌تر است، در قرآن آیات بسیاری است که آدمی را به تفکر در طبیعت دعوت می‌کند، یاد کرد آب، باران، گل، باغ، بوستان، جانوران، میوه‌ها و مانند آن در قرآن آن اندازه زیاد است که نیازی به گفتن نیست.

در قرآن شهر پاک و تمیز و بلد طیب خصوصیتی را داراست که یکی از آن‌ها، دارا بودن باغ و بوستان و گلستان است، در نگره قرآنی شهر سالم، شهری است که از این مسائل بهره‌مند باشد. در گزارش قرآن درباره شهر قوم سبا می‌خوانیم که خداوند به آنان شهری را بخشیده بود که در دو سوی راست و چپ آن بوستان و باغ پر از درخت و گل و گیاه بود، این بوستان‌ها آنچنان زیبا و چشم‌نواز بودند که از آن‌ها به جنتان یاد کرده است.

آنچه در این بخش مراد و منظور است آنکه گردش‌گری در طبیعت در آیات قرآنی مورد توجه و عنایت خاص بوده است، هدف از گردش‌گری نیز هر چند در غایت آن خداشناسی و توحیدگرایی و سپاس نعمت است ولی در میانه اهداف دیگری نیز به‌عنوان اهداف ابتدایی و یا میانی مورد توجه و تأکید بوده است که از آن جمله می‌توان به شادی و نشاط و تفریح اشاره کرد، این امر اختصاص به اقوام امروزی ندارد بلکه در قرآن گزارش شده است که قوم ابراهیم به‌عنوان نمونه در جشن‌ها و شادی‌های خود به دشت و دمن می‌رفتند و در آن‌جا افزون بر شادی و سرور به پرستش و سپاس خدایان می‌پرداختند.

## جمع بندی و نتیجه گیری:

با استفاده از آیات صریح قرآن کریم می توان استنباط و اثبات کرد که پدیده گردشگری بیگانه با اسلام نیست حتی در آیه ۴۶ سوره حج « افلم یسروا فی الارض فتکون لهم قلوب یعقلون بها » سیر و سیاحت را سبب تعقل و اندیشه و بالا رفتن سطح آگاهی و بینش انسان دانسته یعنی همان عنصر و متغییری که بی تردید سنگ بنا و شالوده رشد و توسعه کیفی و کمی زندگی انسان خردمند در ابعاد گوناگون فرهنگی ، اقتصادی ، اجتماعی و ... می باشد.

قرآن به شیوه ای فراگیر به مساله ی گردشگری توجه دارد از دیدگاه قرآن گردش و سیاحت امری پسندیده و یکی از نعمتهای بزرگ به شمار می آید که انسان باید سپاسگزار آن باشد. چنانچه در ۱۴ آیه مستقیماً امر به گردشگری می فرماید و یا با طرح سوال غیر مستقیم امر به گردشگری می کند. همچنین واژه ی سیر و سفر و مشتقات آن و واژه های دیگر در قرآن کریم در آیات متعدد نام برده است که در کلیات مشابه هستند اما در مفهوم هدف خاصی را دنبال می کند این کلمات عبارتند از: سیر ، سفر، سیاحت، هجرت، عروج، رحل و رحله، سری، ذهب، ضرب، نفر. با بررسی آیات مطرح شده در قرآن کریم در خصوص گردشگری مشخص گردید علت توجه قرآن به امر گردشگری عبارت است از: مشاهده ی عاقبت دروغگویان، مشاهده عواقب کسانی که حقایق را تکذیب کرده اند، عاقبت مجرمینی که انبیا را تکذیب کرده اند، نگرش بر عظمت قدرت الهی در چگونگی پیدایش موجودات، دریافت حقایق و باور نمودن آیات الهی، علت هلاکت کافران، عبرت گرفتن از وقایع و حوادث روزگار که در بین آیات بیشترین توجه قرآن به عاقبت تکذیب کنندگان حقایق توحید و رسولان اوست.

اهداف انسان در گردشگری دیدار از آثار تاریخی کشور ها ( قصر پادشاهان) است و با مشاهده این آثار انسان از وقایع تاریخی عبرت گرفته و پی به قدرت لایزال الهی می برد همچنین افرادی که پیامبران را تکذیب می کردند به هلاکت رسیده و به تاریخ پیوسته اند و گرامی داشت زحمات پیامبران و بزرگان دین است.

همچنین در روایات در خصوص گردشگری به جهت تندرستی انسان توصیه شده است. مسئله ای که هم اکنون پزشکان و روانشناسان به آن توجه فراوان دارند و شاخه ای با عنوان گردشگری درمانی نیز در این خصوص شکل گرفت و شامل افراد و گروههایی است که برای استفاده و تغییر آب و هوا (با هدف پزشکی و درمانی) استفاده از آبهای معدنی و معالجه اقدام به مسافرت می کند.

از این رو مزایای مسافرت و گردشگری که هم اکنون علوم پزشکی به آنها پی برده اند هزارها سال قبل در قرآن کریم به آنها اشاره شده است.



## منابع:

### قرآن کریم

۱. پاپلی، محمد حسین و سقایی، مهدی (۱۳۹۱) گردشگری، ماهیت و مفاهیم، انتشارات سمت، تهران.
۲. حیدری چیانه، رحیم، (۱۳۸۹) مبانی برنامه‌ریزی صنعت گردشگری. انتشارات سمت، تهران.
۳. حسینی همدانی، محمد حسین (۱۴۰۴ق) تفسیر درخشان، انتشارات لطفی، تهران.
۴. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد (۱۳۶۳) تفسیر اثنا عشری، انتشارات میقات، تهران.
۵. دریایی، محمد (۱۳۸۹) سیاحت و جهانگردی در فرآیند تمدن و قرآن، نشر سبحان نور، تهران.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲) المفردات فی غریب القرآن، دارالعلم الدار الشامیه، دمشق بیروت.
۷. رهنمایی، محمد تقی (۱۳۹۲)، اوقات فراغت و گردشگری، انتشارات مهکامه، تهران.
۸. رستمی، لیلا (۱۳۸۸) قرآن و شگفتی های جهان طبیعت، انتشارات موعود، تهران.
۹. روحانی، کمال (۱۳۸۷) اعجاز قرآن در عصر فضا و تکنولوژی، انتشارات سامرند، تهران.
۱۰. سینه‌ها، پیسی (۱۳۹۰) گردشگری جهانی، گردشگری و طبیعت گردی پایدار، ترجمه محمد قلی پور، نشر مرندیز، مشهد.
۱۱. شالچیان، طاهره (۱۳۸۵) آداب و فرهنگ سفر، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
۱۲. طریحی، فخر الدین، (۱۳۷۵) مجمع البحرين، کتابفروشی مرتضوی، تهران.
۱۳. طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷ ق) المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، قم.
۱۴. طیب، عبد الحسین (۱۳۷۸) اطیب البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات اسلام، تهران.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲) مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات ناصر خسرو، تهران.
۱۶. عبدا...، محمد (۱۳۸۸) الاعجاز العلمی و التاریخی فی القرآن، الوراق، تهران.
۱۷. قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۱) قاموس قرآن، دار الکتب الإسلامیه، تهران.
۱۸. کیاشمشکی، ابوالفضل (۱۳۸۷) جهان شناسی در قرآن، پژوهشگاه فرخنگ و اندیشه، تهران.
۱۹. کاظمی، مهدی، (۱۳۸۵) مدیریت گردشگری، سمت، تهران.
۲۰. گلندز، چارلز و برنترتریچی (۱۳۹۲) شناخت صنعت گردشگری، ترجمه حمید زرغام، مرتض بذرافشان و حمید ایوبی، انتشارات مهکامه، تهران.

۲۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴) تفسیر نمونه، دارالکتاب اسلامی، قم.
۲۲. مروان وحیدشعبان (۱۳۸۶) الاعجاز القرآنی فی ضوء الاكتشاف العلمی الحدیث، دارالمعرفه، تهران.
۲۳. میسون، پیتر (۱۳۹۰) گردشگری، اثرات، برنامه ریزی و مدیریت، ترجمه روزبه میرزایی و پونه ترابیان، انتشارات ترمه، تهران.
۲۴. مترجمان، (۱۳۷۷) تفسیر هدایت، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۵. نصیریان، جلال (۱۳۹۱) آداب و معاشرت و الگوهای رفتاری در صنعت گردشگری، انتشارات مهکامه، تهران.
۲۶. یآوری، حسین، حسین زاده، سپیده، رضایی، مریم (۱۳۹۰)، شناخت صنعت جهانگردی، انتشارات سیمای دانش، تهران.
۲۷. مقالات:
۲۸. رضوانی، محمدرضا، (۱۳۸۷) توسعه گردشگری روستایی با رویکرد گردشگری پایدار، اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پاک، همدان، شرکت سپیدار طبیعت الوند، <https://www.civilica.com/Paper-NTGCE-01-061.html>
۲۹. کرمی پور، کرم الله، (۱۳۹۴) گردشگری دینی-ماهیت و کارکرد، شماره ۱۳.
۳۰. معاون، زهرا، موحد، مجید، طبیعی، منصور، (۱۳۹۶) معنایابی و گردشگری مذهبی، «جامعه پژوهی و فرهنگی» شماره ۴.
۳۱. یوسفی، جواد، (۱۳۹۷) تحلیل - اهمیت عملکرد خدمات گردشگری مذهبی، «برنامه ریزی و توسعه گردشگری» شماره ۲۴.